

УДК 338.432

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.81>

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ НА ЗАСАДАХ «ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ»

Коваленко В.В.,

кандидат юридичних наук,
докторант відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
НАН України
ORCID: 0009-0009-8283-9267
e-mail: kovalenko.v.v@gmail.com

Коваленко В.В. Державна політика сталого розвитку на засадах «зеленої економіки».

У статті розглядаються питання державної політики сталого розвитку на засадах «зеленої економіки». Перехід до сталого розвитку це процес зміни ціннісних орієнтацій багатьох людей. Визнаними міжнародними фундаментальними цінностями розвитку є свобода, рівність, солідарність, толерантність, повага до природи, спільна відповідальність. Визначено, що національні цілі сталого розвитку базуються на політичних, економічних, соціальних, екологічних, моральних і культурних цінностях, властивих українському суспільству. Вони визначають спрямованість стратегії на турботу про спільне благо та захист національних інтересів України. Кардинальні зміни, пов'язані з проблемами сьогодення та курсом на євроінтеграцію, обумовлюють можливість побудувати нову Україну на принципах сталого розвитку, верховенства права, захисту прав людини, демократії, солідарності, належного врядування. Наголошено, що стратегічне бачення сталого розвитку України ґрунтується на забезпеченні національних інтересів та виконанні міжнародних зобов'язань України щодо переходу до сталого розвитку. Такий розвиток передбачає: подолання дисбалансів в економічній, соціальній та екологічній сферах; побудову мирного та безпечного, соціально згуртованого суспільства з належним врядуванням та інклюзивними інституціями; трансформацію економічної діяльності, перехід на засади «зеленої економіки», тощо. «Зелену економіку» можна визначити як таку, що підвищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість, при цьому істотно знижує ризики для навколишнього середовища та збільшення бідності населення.

Звернуто увагу на План Відновлення України (2022 р.) й визначені головні пріоритети, а саме прискорення реалізації Європейської Зеленої Угоди завдяки розвитку низьковуглецевої енер-

гетики та наявній енергетичній інфраструктурі і можливості зеленого експорту; доступність електроенергії за ціною нижче європейської зі значною часткою «зеленої» енергетики; підтримка переходу до енергетики з нульовим викидом вуглецю: розвиток безвуглецевої енергетики (ядерної), збільшення виробництва газу та біопалива, розвиток екосистеми; регулювання зелених тарифів; сприяння переходу агропродовольчого сектору до «зеленого» зростання; зняття технічних бар'єрів інтеграції українських виробників до Єдиного європейського зеленого ринку, зокрема, шляхом поширення необхідних процедур сертифікації та підтвердження відповідності, підвищення рівня обізнаності виробників у цій сфері, підтримки виробників екологічно кращої продукції, розширення спроможності українських виробників брати участь у «зелених» (енергоефективних, сталих) публічних закупівлях тощо.

Ключові слова: сталий розвиток, державна політика, економіка, «зелена економіка», стратегія, відновлення.

Kovalenko V. State policy of sustainable development on the basis of the «green economy».

The article deals with issues of the state policy of sustainable development based on the principles of «green economy». The transition to sustainable development is a process of changing the value orientations of many people. The internationally recognized fundamental values of development are freedom, equality, solidarity, tolerance, respect for nature, and shared responsibility. It was determined that the national goals of sustainable development are based on political, economic, social, ecological, moral and cultural values inherent in Ukrainian society. They determine the focus of the strategy on caring for the common good and protecting the national interests of Ukraine. Radical changes related to today's problems and the course

towards European integration make it possible to build a new Ukraine based on the principles of sustainable development, rule of law, protection of human rights, democracy, solidarity, and proper governance. It was emphasized that the strategic vision of sustainable development of Ukraine is based on ensuring national interests and fulfilling Ukraine's international obligations regarding the transition to sustainable development. Such development involves: overcoming imbalances in the economic, social and environmental spheres; building a peaceful and safe, socially cohesive society with good governance and inclusive institutions; transformation of economic activity, transition to the principles of «green economy», etc. A «green economy» can be defined as one that increases people's well-being and ensures social justice, while significantly reducing risks to the environment and increasing poverty.

Attention was drawn to the Recovery Plan of Ukraine (2022) and the main priorities were determined, namely the acceleration of the implementation of the European Green Agreement thanks to the development of low-carbon energy and the existing energy infrastructure and the possibility of green exports; availability of electricity at a price below the European price with a significant share of «green» energy; support for the transition to energy with zero carbon emissions: development of carbon-free energy (nuclear), increase in gas and biofuel production, development of the ecosystem; regulation of green tariffs; promoting the transition of the agro-food sector to «green» growth; removal of technical barriers to the integration of Ukrainian manufacturers into the Single European Green Market, in particular, by spreading the necessary certification procedures and confirmation of compliance, increasing the level of awareness of manufacturers in this area, supporting manufacturers of ecologically better products, expanding the capacity of Ukrainian manufacturers to participate in «green» (energy-efficient, sustainable) public procurement, etc.

Key words: sustainable development, state policy, economy, «green economy», strategy, recovery.

Постановка проблеми. Більшість стратегій економічного розвитку і зростання заохочували швидке накопичення фізичного, фінансового та людського капіталу, проте за рахунок надмірного виснаження природного капіталу, при цьому природні ресурси та екосистеми були принесені в жертву. Існує потреба в удосконаленні державної політики, включаючи заходи у сфері ціноутворення та регулювання, з метою формування ринкових стимулів більш раціонального розподілу капіталу з сфери ресурсокористу-

вання до більш технологічних секторів, врахування соціальних та екологічних наслідків. Роль постанов регулюючих органів, політики і державних інвестицій як факторів, здатних змінити модель приватного інвестування, теж частіше визнаються і підтверджуються досвідом успішної реалізації, особливо в країнах, що розвиваються.

Сталий розвиток орієнтований, насамперед, на людину та поліпшення якості її життя у сприятливому соціально-економічному середовищі та екологічно чистому, здоровому, різноманітному природному довкіллі. Високий інтелектуальний рівень людського потенціалу має забезпечити конкурентоспроможність країни у майбутньому. Інноваційне спрямування розвитку, яке ґрунтується на активному використанні знань і наукових досягнень, стимулюванні інноваційної діяльності, створенні сприятливого інвестиційного клімату, оновленні виробничих фондів, формуванні високотехнологічних видів діяльності та галузей економіки, підвищенні енергоефективності виробництва, стимулюванні збалансованого економічного зростання, основаному на залученні інвестицій у використання відновлюваних джерел енергії, в екологічно безпечне виробництво та «зелені» технології.

Розглядаючи економічне зростання, можна сказати, що воно буде пов'язане не з експлуатацією природних ресурсів, а з широким застосуванням моделей «зеленої» економіки. Накопичені в минулому відходи поступово будуть перероблятися та утилізуватися, що приведе до зменшення масштабів та ліквідації значної кількості полігонів. В експорті відбудеться перехід від сировини та продуктів її первинної переробки до переважаючого продуктів з високим ступенем доданої вартості.

Завдяки заходам з енергозбереження та застосуванню енергоефективних практик суттєво знизиться енергоємність валового внутрішнього продукту. Частка виробництва екологічно чистої енергії неухильно зростатиме, витісняючи перш за все традиційні карбонові технології. Це дозволить суттєво зменшити викиди парникових газів та інших забруднюючих речовин у атмосферу і стане внеском у протидію зміні клімату. Все це сприятиме поліпшенню якості довкілля і здоров'я населення.

«Зелена економіка» не віддає перевагу якійсь одній політичній теорії, можлива в умовах будь-якої економічної системи і визначається як альтернатива сталого розвитку. Перехід до «зеленої» економіки вже розпочався і стоїть завдання не упустити шанс.

Мета дослідження: розкрити особливості та сутність державної політики сталого розвитку на засадах «зеленої економіки».

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам визначення державної політики сталого розвитку на засадах «зеленої економіки» приділялась належна увага таких науковців, як: І.Д. Білокіна, В.М. Боголюбов, Г.М. Буканов, Т.П. Галушкіна, Г.Ю. Карпенко, М.О. Клименко, Л.Г. Мельник, Л.А. Мусіна, В.Г. Потапенко, В.А. Прилипко, О.О. Ракоїд, Л.І. Соломенко, Д.Л. Фелонюк та інші.

Виклад основного матеріалу. Організаційно-економічні перетворення та системні зміни, які відбуваються в сучасному світі, унормовують поступальний рух економіки й суспільства до розбудови моделі сталого розвитку. Креативний підхід до засад наукового вирішення і практичного позиціонування зазначеної проблеми, особливо «зеленого» її контексту, є необхідним для економічної сфери як складної організаційно-економічної системи зі статусом вирішального значення для розвитку людини.

Зокрема, реалізація переважної більшості цілей із задоволення суспільних та індивідуальних мотивів людства залежить від економіки. Трансформації, еволюційні зміни, які відбулися протягом багатьох століть, довели виключну важливість розбудови ефективної господарської системи й поданий контекст пізнання дає підстави наголосити, що, за інституційним статусом, економіка це всеохопна господарська система, керована інституційним механізмом та організаційна модель вартісно опосередкованих відносин, здійснюваних для задоволення економічних і соціальних потреб. У свою чергу розвиток економіки є інституційно зумовлений процес з ознаками постійних перетворень, змін для пошуку механізмів як найрезультативнішого способу взаємодії продуктивних сил та розвитку виробничих відносин [1, с. 124-125].

На сучасному етапі розвитку економіка України, наголошують експерти фахівці практики, характеризується складними трансформаційними процесами, які характеризуються приведенням у відповідність вітчизняної нормативно-правової бази до європейських стандартів, тобто наразі активно відбувається економічна інтеграція та зближення з політиками Європейського Союзу [2, с. 205-206].

Розглядаючи поняття «сталий розвиток», можна сказати, що це модель економічного зростання, в якій використання ресурсів спрямовано на задоволення потреб людини при збереженні навколишнього середовища, так що ці потреби можуть бути задоволені не тільки тепер, але й для майбутніх поколінь. Реалізація стратегії сталого розвитку передбачає поєднання економічної ефективності, соціальної стабільності та екологічної безпеки.

Програма ООН з навколишнього середовища визначає «зелену» економіку як таку, що під-

вищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість, при цьому істотно знижує ризику для навколишнього середовища та збільшення бідності населення. Зростання доходів і зайнятості забезпечується державними і приватними інвестиціями, що зменшують викиди вуглецю та забруднення середовища, підвищують ефективність використання енергії та ресурсів і запобігають втраті біорізноманіття та сприяють наданню екосистемних послуг. Ці інвестиції необхідно підтримувати за допомогою цільових державних витрат, реформ у сфері політики і зміни системи регулювання. Такий шлях розвитку повинен зберігати, збільшувати і, де це необхідно, відновлювати природний капітал як найважливіший економічний актив і джерело суспільних благ, особливо для бідних верств населення, джерела доходу і захищеність яких залежать від природи [3, с. 173-174].

Сьогодні є достатньо доказів того, що «озеленення» економіки аж ніяк не перешкоджає створенню матеріальних благ або робочих місць, і що інвестування багато в «зелені» сектора є об'єктами для зростання фінансового добробуту та зайнятості. Однак для переходу до «зеленої» економіки необхідне створення нових умов, і тут потрібні термінові дії урядів всіх країн світу. Політика, необхідна для здійснення цього переходу вимагає зменшення або усунення екологічно шкідливих субсидій, використання ринкових стимулів, вдосконалення регулювання, переходу до «зелених» державних закупівель, а також стимулювання інвестицій [4, с. 199-200].

Поступово «зелена» економіка стає механізмом забезпечення сталого розвитку, а зміни набувають незворотного характеру. Зростає цінність природного капіталу, трансформуються методики розрахунків економічних індексів країн, секторів економіки, підприємств з врахуванням соціальних та екологічних параметрів.

Що стосується визначення «зелена економіка», то це напрям в економічній науці, який сформувався в останні два десятиліття, в межах якого вважають, що економіка є залежним компонентом природного середовища, в якому вона існує і є його частиною. Це економіка з низькими викидами парникових газів, ефективним використанням ресурсів і врахуванням інтересів суспільства, а також концепція економічного розвитку за рахунок якомога ширшого впровадження енергоефективних технологій, методів «чистого виробництва», використання відновлювальних джерел енергії тощо [5, с. 114-115].

Відповідно до проєкту Закону України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року», «зелена економіка» – це економіка, яка підвищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість і при цьому істотно знижує ризику для довкілля і запобігає його збіднінню

[6]. Головним аспектом Стратегії є інноваційний підхід до розвитку, що базується на активному використанні знань і наукових досягнень. Це передбачає стимулювання інноваційної діяльності, створення сприятливого інвестиційного середовища, оновлення виробничих потужностей, формування високотехнологічних секторів економіки, підвищення енергоефективності виробництва, а також підтримку збалансованого економічного зростання, яке ґрунтується на залученні інвестицій у відновлювані джерела енергії, екологічно чисте виробництво та «зелені» технології. Економічне зростання буде орієнтоване не на експлуатацію природних ресурсів, а на широке впровадження моделей «зеленої» економіки. Відходи, накопичені в минулому, поступово підлягатимуть переробці та утилізації, що призведе до зменшення кількості полігонів. У сфері експорту відбудеться перехід від сировини та продуктів її первинної обробки до домінування товарів з високою доданою вартістю [6].

Розглядаючи основні принципи «зеленої» економіки, можна виокремити такі: рівність і справедливість в рамках одного покоління і між поколіннями; відповідність принципам сталого розвитку; принцип обережності по відношенню до соціальних наслідків і впливу на навколишнє середовище; розуміння високої цінності природного і соціального капіталу, наприклад за рахунок інтерналізації зовнішніх екологічних витрат, «зеленого» обліку, оцінки витрат за період усього життєвого циклу і поліпшення управління; ефективність використання ресурсів, стійке споживання і виробництво; необхідність відповідати макроекономічним цілям за рахунок створення «зелених» робочих місць, підвищення рівня конкуренції і зростання в основних галузях.

Для кожної країни окремо та всього світового товариства постає пріоритетне завдання, яке полягає в забезпеченні стійкого та сталого соціально-економічного розвитку, базисом якого є інституційні перетворення, спрямовані на досягнення конкретної мети. В українському суспільстві зазначена проблематика відіграє важливе значення, оскільки в країні відбувається надто складний процес трансформації соціально-економічних відносин, який ґрунтується на дефектному інституційному середовищі. Інституційне середовище це чіткий упорядкований набір інституцій, що визначає обмеження для економічних суб'єктів, які формуються в межах тієї чи іншої системи координації господарської діяльності. А процес реалізації та дотримання даних інституцій називається інституційним механізмом [7, с. 183-184].

Інституційний механізм «зеленої економіки» це взаємодія «зелених» інститутів, інституцій та

їх скоординований вплив на економічні процеси, навколишнє середовище, соціальну сферу з метою досягнення ефективного функціонування економіки держави відповідно до Цілей сталого розвитку. Зокрема, засоби впливу інституційного механізму можна поділити на: законодавчі (проявляються у прийнятті законодавчих актів, які визначають суб'єкти, їх права та обов'язки, порядок і методи здійснення господарської діяльності) та адміністративні (полягають у наданні прав регулювання спеціалізованим установам, таких як: система органів контролю та управління, ліцензування діяльності тощо, що становлять організаційну систему економічного управління). Важливим кроком для трансформації інституційного механізму економіки держави було схвалення Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року [8].

На думку І.Д. Білокіної, для того щоб покращити рівень життя суспільства, зменшити навантаження на навколишнє середовище, вирішити соціальні, кліматичні, фінансові та паливні проблеми, необхідно знайти кардинально нову концепцію, яка б стала базою для подальшого сталого розвитку. У контексті вирішення зазначених проблем важливим аспектом розбудови сучасних суспільно-економічних формацій наукою визнана концепція «зеленої економіки» [1, с. 137-138].

Г.М. Буканов вважає, що суспільство забезпечує «зелену економіку» технологіями та робочою силою, тоді як зворотній зв'язок тут спостерігається у задоволенні споживчого попиту за рахунок раніше створених суспільних благ у процесі матеріального виробництва та гарантуванні соціальної рівності [9, с. 15-16].

Держава відіграє провідну роль у створенні належного інституціонального середовища для розвитку «зеленої економіки». На сучасному етапі сталий розвиток економіки країни ґрунтується на засадах «зеленої економіки» та є екологоорієнтованим. Засобом реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку економіки є інституційний механізм, котрий призначений для забезпечення координації соціальних, екологічних, економічних інтересів суспільства та держави. Наголошено, що до основних цілей інституційного механізму стосовно «зеленого» розвитку економіки держави відносять: стабілізація та поліпшення екологічної ситуації загалом, екологізація економічної діяльності у межах інституційних та структурних перетворень; створення оптимальних умов для ефективного використання, збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу територій; мінімізація шкоди природним екосистемам, відшкодування збитків та страхування екологічних ризиків; впровадження ресурсозберігаючих технологій, біотехнологій, використан-

ня ощадливих методів природокористування; оптимізація структури економіки країни загалом та її регіонів з урахуванням особливостей територій; стимулювання економічної зацікавленості в раціональному та економному використанні природних ресурсів [10, с. 248-249].

На сьогодні крім концепції «зеленої економіки», існують також концепції «зеленого зростання» та сталого розвитку. Таким чином, ці три концепції мають спільну мету, а саме гармонійне співіснування трьох компонентів – економіки, екології, соціальної сфери та оптимальне узгодження між цими компонентами, яке було б прийнятне для всіх груп країн: розвинених, країн, що розвиваються та держав з перехідною економікою.

Що стосується концепції «зелене зростання», то вона полягає у виявленні більш екологічно чистих джерел зростання, управління структурними змінами для переходу до зеленої економіки, створення нових виробництв, технологій і робочих місць. Концепція «сталого розвитку» полягає у тому, що нинішнє покоління має обов'язок перед прийдешніми поколіннями залишити достатні запаси соціальних, природних та економічних ресурсів [5, с. 135-136].

У контексті розгляду предмету статті, варто звернути увагу на План Відновлення України, позаяк вторгнення РФ в Україну призвело до масового порушення ланцюжків економічної діяльності та руйнування інфраструктури [11]. У такому документі однією з потенційних синергій для Європейського Союзу визначено прискорення реалізації Європейської Зеленої Угоди завдяки розвитку низьковуглецевої енергетики та наявній енергетичній інфраструктурі і можливості зеленого експорту; доступна електроенергія за ціною нижче європейської зі значною часткою «зеленої» енергетики; підтримка переходу до енергетики з нульовим викидом вуглецю: розвиток безвуглецевої енергетики (ядерної), збільшення виробництва газу та біопалива, розвиток екосистеми; регулювання зелених тарифів; сприяння переходу агропродовольчого сектору до «зеленого» зростання; зняття технічних бар'єрів інтеграції українських виробників до Єдиного європейського зеленого ринку, зокрема, шляхом поширення необхідних процедур сертифікації та підтвердження відповідності, підвищення рівня обізнаності виробників у цій сфері, підтримки виробників екологічно кращої продукції, розширення спроможності українських виробників брати участь у «зелених» (енергоефективних, сталих) публічних закупівлях тощо [11].

Таким чином, можна зробити висновок, що саме концепція «зеленої економіки» здатна подолати ті проблеми екологічного, фінансового, психологічного та соціального характеру, які

присутні на сьогодні. «Зелена економіка» це економіка, яка забезпечує благополуччя усіх верств населення, з мінімальними ризиками для навколишнього середовища. Економіка, в якій люди цінують усі наявні природні ресурси, дбайливо до них ставляться для того, аби наші нащадки мали гарний приклад та змогу безпечно існувати в умовах обмеженості ресурсів.

Висновки. Підводячи підсумки, можна сказати, що «зелена економіка» це економіка, яка призводить до поліпшеного добробуту і соціальної рівності, при цьому значно знижуються економічні ризики і дефіцит природних ресурсів. Це система видів економічної діяльності, пов'язаних із виробництвом, розподілом і споживанням товарів та послуг, що приводять до підвищення добробуту людини в довгостроковій перспективі, при цьому не піддаючи майбутні покоління впливу значних екологічних ризиків або екологічного дефіциту. До основних принципів «зеленої» економіки відносять: рівність та справедливість у рамках одного покоління й між поколіннями; відповідність принципам сталого розвитку; принцип обережності стосовно соціальних наслідків і впливу на навколишнє природне середовище; розуміння високої цінності природного й соціального капіталу, наприклад за рахунок інтерналізації зовнішніх екологічних витрат, «зеленого» обліку, оцінки витрат за період усього життєвого циклу й поліпшення управління; ефективність використання ресурсів, стале виробництво й споживання; необхідність відповідати макроекономічним цілям за рахунок створення «зелених» робочих місць, підвищення рівня конкуренції й зростання в основних галузях.

До ринкових механізмів та економічних інструментів для переходу на засади «зеленої» економіки, можливі віднести зокрема: державні та приватні інвестиції у «зелене виробництво»; обмін технологіями між країнами; політика державних закупівель, яка стимулює виробництво екологічно чистої продукції; цільова державна підтримка досліджень і розробок, пов'язаних зі створенням екологічно чистих технологій; податково-бюджетні; запровадження субсидій на екологічно чисте виробництво та відповідне скасування на ресурсномісткі виробництва; усунення торгових бар'єрів для екологічно чистої продукції.

Визнаними міжнародними фундаментальними цінностями розвитку є свобода, рівність, солідарність, толерантність, повага до природи, спільна відповідальність. Національні цілі сталого розвитку базуються на політичних, економічних, соціальних, екологічних, моральних і культурних цінностях, властивих українському суспільству. Вони визначають спрямованість стратегії на турботу про спільне благо та захист

національних інтересів України. Кардинальні зміни, пов'язані з проблемами сьогодення та курсом на євроінтеграцію, обумовлюють можливість побудувати нову Україну на принципах сталого розвитку, верховенства права, захисту прав людини, демократії, солідарності, належного врядування.

Насправді концепція «зеленої економіки» спрямована на довгостроковий період, оскільки швидко переважає економіку не вдасться. Потрібен час, аби створити належне інституційне середовище, в якому людство бережно буде ставитись до наявних природних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білокінна І.Д. Формування інституційного механізму становлення «зеленої економіки» в аграрній сфері: дис... канд. екон. наук: 08.00.03. Вінниця: 2021. 240 с.
2. Руда М.В., Мазурик М.М. Співпраця України та ЄС у сфері сталого розвитку: огляд перспектив. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2021. № 3. С. 204–211.
3. Карпенко Г.Ю. Формування інноваційної моделі сталого розвитку регіонів в умовах глобальної турбулентності: дис... канд. екон. наук: 08.00.05. Одеса: 2022. 230 с.
4. Сергієнко Л.В., Дзюбенко О.М., Ожго С.В. Державна екологічна політика України та правовий механізм її формування і реалізації. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3 (89). С. 191–200.
5. Галушкіна Т.П., Мусіна Л.А., Потапенко В.Г. Основні принципи впровадження моделі «зеленої» економіки в Україні: навч. посіб. Київ: 2019. 154 с.
6. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року: проект Закону України від 07.08.2018 р. № 9015 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ JH6YF00A>.
7. Фелонюк Д.Л. Сучасна екологічна політика України: правові основи інституційного та функціонального забезпечення її формування та реалізації: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса: 2023. 247 с.
8. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
9. Буканов Г.М. Формування та реалізація державної екологічної політики на регіональному рівні : автореф. дис... докт. держ. упр. : 25.00.02. Запоріжжя: 2021. 40 с.
10. Стратегія сталого розвитку : підручник / Боголюбов В.М., Клименко М.О., Мельник Л.Г., Ракоїд О.О., Соломенко Л.І., Прилипко В.А. Київ : ВЦ НУБІПУ, 2019. 328 с.
11. План відновлення України. Національна Рада Відновлення. 2022. URL: https://cdn.prod.website-files.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf.